

Μνήμων

Τόμ. 25 (2003)

ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΣΙΜΠΙΡΙΔΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.773](https://doi.org/10.12681/mnimon.773)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΙΜΠΙΡΙΔΟΥ Φ. (2003). ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ. *Μνήμων*, 25, 185–202. <https://doi.org/10.12681/mnimon.773>

ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΣΙΜΠΙΡΙΔΟΥ

ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ»
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Θα επιχειρήσω να προσδιορίσω τις προσλήψεις και τις μεταβολές που έχει υποστεί η έννοια του «κοινωνικού», εξετάζοντας το εθνογραφικό έργο που έχει παραχθεί από το 1974 και μετά στη χώρα μας ή για τη χώρα μας,¹ αναφερόμενη και σε θεωρητικά εγχειρήματα συναδέλφων ανθρωπολόγων.

Το πρώτο σημείο που πρέπει να δούμε είναι μέσα σε ποιά επιστημολογικά, ιδεολογικά και ιστορικο-κοινωνικά πλαίσια το εθνογραφικό έργο παράγεται στην/για την Ελλάδα με παλιούς και νέους όρους.

Ένα δεύτερο σημείο είναι, εάν οι αλλαγές αυτές σημαίνουν ρήξεις και απορρίψεις ή αποτελούν συμπληρωματικές συνέχειες.

Το τρίτο και βασικότερο, κατά τη γνώμη μου, είναι ο κριτικός απολογισμός απέναντι στην υιοθέτηση παλαιών και νέων εννοιολογικών εργαλείων, τόσο για την παραγωγή ανθρωπολογικής/επιστημονικής γνώσης, όσο και για την κατανόηση ζητημάτων που αφορούν τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Μια γενική παρατήρηση για το διάστημα του τελευταίου τετάρτου του 20ού αι. αφορά στη μετατόπιση του εθνογραφικού ενδιαφέροντος από τη μελέτη του ιστορικο-κοινωνικού χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων, στην αρχή της μεταπολίτευσης, στην αναζήτηση σήμερα, με πολιτισμικούς όρους, σημασιών, ερμηνειών και βιωμάτων για τα κοινωνικά υποκείμενα. Η μετατόπιση αυτή έχει σταδιακά συντελεστεί σε τρεις φάσεις, τα χαρακτηριστικά των οποίων θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να συστηματοποιήσουμε. Αυτές οι φάσεις για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν φαίνεται να διαδέχονται η μία την άλλη αλλά υφίστανται ακόμη και παράλληλα, με αποτέλεσμα να αποκτούν τα χαρακτηριστικά

1. Η μελέτη αυτή παρουσιάστηκε με τη μορφή ανακοίνωσης στην ημερίδα: «Διαδρομές στην Κοινωνική Ιστορία. Επανεκτιμήσεις, διασταυρώσεις, ερωτηματικά», που οργάνωσε η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (Αθήνα, 15 Ιουνίου 2002). Ευχαριστώ τους συναδέλφους ιστορικούς οι οποίοι, συμμετέχοντας στην ημερίδα, με ενθάρρυναν με τα εποικοδομητικά τους σχόλια ώστε να συνεχίσω γραπτά αυτήν την προσπάθεια.

περισσότερο διαφορετικών τάσεων στην επιλογή θεματικών και τρόπου διαπραγμάτευσης.

1. Η πρώτη φάση/τάση ξεκινά με τη μεταπολίτευση όπου πραγματοποιείται η στροφή προς την αναζήτηση της ιστορικότητας των κοινωνικών σχέσεων. Η συνεργασία κοινωνιολόγων και ανθρωπολόγων με ιστορικούς αποτελεί μια πραγματικότητα την εποχή της μεταπολίτευσης, η οποία εκπορεύεται από επιστήμονες που έχουν εκπαιδευτεί κυρίως στη γαλλική πρωτεύουσα. Ανάμεσα στους τελευταίους στην αρχή κυριαρχούν οι μελέτες μαρξιστικής έμπνευσης² σχετικά με τους μετασχηματισμούς τοπικών κοινωνιών σε μακρές σχετικά διάρκειες,³ ενώ εξετάζεται ο ρόλος του κράτους (οικονομία και πολιτικά συστήματα) στη διαμόρφωση της κοινωνικής συμπεριφοράς σε τοπικό ή πανελλαδικό επίπεδο.⁴ Ακολουθούν οι μελέτες που εκπορεύονται εξίσου από ανθρωπολόγους και κοινωνιολόγους που έχουν εκπαιδευτεί στην Γαλλία και την Αγγλία, οι οποίες ασχολούνται με το ζήτημα της συγγένειας στο παρελθόν⁵ και ζητήματα των συλλογικών αναπαραστάσεων.⁶ Στις μελέτες αυτές, ιστορι-

2. Τόσο στο παγκόσμιο πολιτικό σκηνικό, όσο και στο τοπικό, υφίστανται οι ανάλογες πολιτικές συνθήκες που ευνοούν την επικράτηση των μαρξιστικής έμπνευσης αφηγημάτων. Είναι, ωστόσο, η περίοδος των αναθεωρητών μαρξιστών, η σκέψη των οποίων επηρεάζει άμεσα το έργο των ανθρωπολόγων που δουλεύουν στην Ελλάδα: για παράδειγμα, στη Γαλλία αναπτύσσεται ο δομικός μαρξισμός των Maurice Godelier, Emmanuel Terray κ.ά., στην Αγγλία ο μαρξισμός της σχολής του Μάντσεστερ και οι *Cultural Studies* (Williams, Thompson κ.ά.), ενώ στη Γερμανία το έργο των Lukacs, Benjamin, Adorno κ.ά. δημιουργεί τη γνωστή *Σχολή της Φρανκφούρτης*. (Για τα ζητήματα αυτά βλ. Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999. Η οντίστοιχη τάση επικρατεί βεβαίως και μεταξύ των ιστορικών· βλ. ενδεικτικά, E. J. Hobsbawm, *Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων, 1981).

3. S. Damianakos, *Études rurales et monographies locales en Grèce*, Παρίσι, CNRS, 1978· Σ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1987 (1981).

4. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία και Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986· Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα, Εστία, 1983· Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

5. J. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean Family Structures*, Κάμπριτζ, CUP, 1976· J. Peristiany en collaboration avec M.- E. Handman, *Le prix de l'alliance en Méditerranée*, Παρίσι, CNRS, 1989· G. Ravis-Giordani (επιμ.), *Femmes et patrimoines dans les sociétés rurales de l'Europe Méditerranéenne*, Μασσαλία 1987· P. Loizos, E. Papataxiarchis (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton U.P. 1991.

6. Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αι.*, Αθήνα, Εστία 1984· Δ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αι.*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1987· P. Sant Gassia, K. Bada, *The Making*

κής ανθρωπολογίας ή ανθρωπολογικής ιστορίας, η ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων στοχεύει κυρίως στην ανάδειξη της σημασίας του παρελθόντος για το εθνογραφικό παρόν.⁷ Η τάση αυτή εξακολουθεί να κάνει την παρουσία της αισθητή μέχρι σήμερα στους χώρους της αγροτικής κοινωνιολογίας, της ιστορίας και της δημογραφίας, υπό την επιρροή ή και με τη συνεργασία της κοινωνικής ανθρωπολογίας.⁸ Σε κάθε περίπτωση δύο είναι οι έννοιες κλειδιά γύρω από τις οποίες στρέφονται οι αναλύσεις και ενοποιούν αυτήν την τάση: οι κοινωνικές σχέσεις και ο ιστορικός χρόνος.

2. Ακολουθεί μια ενδιάμεση περίοδος στη δεκαετία του 1980, όπου καθοριστικός αναδεικνύεται ως διαμεσολαβητικός για το πέρασμα από την ιστορικότητα των κοινωνικών σχέσεων στη μελέτη των πολιτισμικών σημασιών, ο ρόλος της φεμινιστικής προβληματικής και ο λόγος περί φύλου⁹ στη συνέχεια.

3. Το τρίτο κύμα στην ελληνική εθνογραφία έρχεται στη δεκαετία του 1990, όπου, σε αντίθεση με το πρόσφατο παρελθόν, αρχίζει να δίνεται έμφαση στις πολιτισμικές σημασίες,¹⁰ ενώ επιχειρείται σε κάποιες περιπτώσεις μια κριτική προσέγγιση της έννοιας του «πολιτισμού». Εν μέσω θεωρητικών αντιλήψεων κατασκευής και αποδόμησης, νέοι τόποι της εθνογραφίας γίνονται οι αμφισβητούμενες ταυτότητες στις παραμεθόριες περιοχές, οι ρευστές κατηγορίες πληθυσμών (εθνότητες, μειονότητες, μετανάστες, κλπ.),¹¹ δίνοντας έμφαση στα πολιτισμικά νοήματα και βιώματα, ενώ η ελληνική εθνογραφία επιχειρεί να

of the Modern Greek Family. Marriage and Exchange in nineteenth-century Athens, Καίμπριτζ, CUP, 1991.

7. Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1993, σ. 13-74.

8. Σ. Δαμιανός, Ε. Ζαχοπούλου, Χ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα, Πλέθρον/ΕΚΚΕ, 1997· Ρ. Κωταντζόγλου, *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996· Η. Τεάζη-Αντωνοκοπούλου, «Η μελέτη της οικογένειας από κοινωνικοϊστορικής και ανθρωπολογικής σκοπιάς», *Ελληνική Κοινωνία* 1 (1987) 43-65· Τ. Καβουνίδη, «Μερικά προβλήματα στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής οικογένειας», *Σύγχρονα Θέματα* 22 (1984) 95-102.

9. Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1992· J. Dubish (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton U.P. 1986· Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, Πολίτης, 1984.

10. Ε. Παπαταξιάρχης, «Περί πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», *Περί Κατασκευής, Τοπικά Β'*, (1996) 197-216.

11. J. Cowan, «Ανθρωπολογία και πολιτισμική ποικιλότητα. Προσωπικές σκέψεις με αφορμή το ελληνικό παράδειγμα», *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997) 15-17.

περάσει από την ολιστική προσέγγιση στις μερικές αλήθειες, εξετάζοντας ετεροδοξίες, παράδοξα, ιδιώματα και φωνές περιθωρίου.¹²

1. Το κοινωνικό τοπίο των μετασχηματισμών, της συγγένειας στο παρελθόν και των αναπαραστάσεων

Έτσι, αν μιλούμε για το δεύτερο κύμα της ελληνικής εθνογραφίας (το πρώτο αρχίζει μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και εκτείνεται μέχρι τη μεταπολίτευση περίπου¹³), στην ουσία μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990, εκείνο που διαφοροποιεί αυτή την τάση από την προηγούμενη είναι η αναζήτηση της ιστορικότητας των κοινωνικών σχέσεων.¹⁴ Επηρεασμένοι κυρίως από τη μαρξιστική σκέψη, και ακολουθώντας την παράδοση της σχολής των γάλλων ανθρωπογεωγράφων,¹⁵ οι οποίοι για μεγάλο διάστημα προηγουμένως συνεργάστηκαν με το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών στην Ελλάδα, οι ανθρωπολόγοι της περιόδου της μεταπολίτευσης, Έλληνες και ξένοι, προερχόμενοι κυ-

12. Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), «Εισαγωγή», στο *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998, σ. 11-66.

13. Ε. Παπαταξιάρχης, «Η Κοινωνική Ανθρωπολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα: Τα πρώτα βήματα», στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Κοινωνικές επιστήμες και πρωτοπορία στην Ελλάδα 1950-67*, Αθήνα, ΕΚΚΕ/Gutenberg, 2003, σ. 115-154· Ε. Κοβάνη, *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1986· Μ. Κουρούκλη, «Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα 2* (1978) 83-90· G. Zoia, «L'anthropologie en Grèce», *Terrain 14* (1990) 143-151.

14. «...οι ανθρωπολογικές αναλύσεις (ξένων κυρίως μελετητών) του τόπου μας έτειναν να έχουν έναν μυωπικό, ανιστόρητο και στατικό χαρακτήρα. Επικέντρωναν την αποκλειστική προσοχή τους στην εθνογραφική περιγραφή των αξιών και των κοινωνικών σχέσεων μιας λίγο-πολύ παραδοσιακής κοινότητας χωρίς σοβαρές αναφορές στην ιστορία, στην πολιτική οικονομία και, πιο γενικά, στις τεράστιες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές της μετεμφυλιακής περιόδου που αναπόφευκτα είχαν σοβαρές επιπτώσεις πάνω στις μικροκοινωνίες που μελετούσαν. Ως αποτέλεσμα δεν ήταν σε θέση να εντοπίσουν ή να αξιολογήσουν σωστά τις κοινωνικές διαδικασίες που στο επίπεδο του χωριού μετασχημάτιζαν ραγδαία τις αξίες και τους θεσμούς της παραδοσιακής αγροτικής κοινότητας», Ν. Μουζέλης, «Η νέα ανθρωπολογία», *Το Βήμα*, 9 Οκτωβρίου 1994.

15. «Οι μελέτες αυτές έχουν το μεγάλο πλεονέκτημα ότι δεν περιορίζονται στην περιγραφή του παρόντος, παρά εξαντλούν τις δυνατότητες για τη χρησιμοποίηση ιστορικών πηγών. Είναι οι πρώτες έρευνες που έθεσαν το θέμα των τοπικών ιστορικών μελετών, που δεν αντιμετωπίζουν το χώρο σαν μια εικόνα, αυτήν που εμφανίζει σήμερα, παρά σαν αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας, αλληλεπίδρασης του ανθρώπου και του περιβάλλοντος. Η συμβολή των γεωγράφων και της αντίληψής τους για τον ιστορικό χώρο γίνεται πολύτιμη και μοναδική στο μέτρο που η τοπική ιστορία στην Ελλάδα περιορίζεται σε έργα λογίων του 19ου αιώνα ή δημοδιδασκάλων της επαρχίας, και σχεδόν ποτέ δεν είχε απασχολήσει την ελληνική ιστορική σχολή». Μ. Κουρούκλη, «Οι ανθρωπολογικές έρευνες...», *ό.π.*, σ. 90.

ρίως από τον ευρωπαϊκό χώρο, παράγουν εθνογραφικό έργο σε τοπικές κοινότητες του αγροτικού χώρου της Ελλάδας, εξετάζοντας κυρίως κοινωνικο-οικονομικές δομές και ιδεολογίες σε μακρές διάρκειες του παρελθόντος, έτσι ώστε να αναδεικνύονται οι μηχανισμοί των μετασχηματισμών. Η επιρροή της κοινωνιοκεντρικότητας του Emile Durkheim είναι εμφανής σε όλους τους ανθρωπολόγους που έχουν εκπαιδευτεί και από τις δύο πλευρές της Μάγχης. Η ανάδειξη του είδους των κοινωνικών σχέσεων και η προτεραιότητα που δίνεται στους μετασχηματισμούς σε μακρές διάρκειες λειτούργησε μάλλον σε βάρος της πολιτισμικής ερμηνείας και σημασιολόγησης. Η τελευταία παρουσιάζοταν πολλές φορές υποβαθμισμένη στο δευτερογενές επίπεδο της ιδεολογίας και των αναπαραστάσεων.¹⁶ Σε κάθε περίπτωση η προτεραιότητα στην κατανόηση των δομών του κοινωνικού τοπίου φαίνεται να λειτουργούσε ισοπεδωτικά για ατομικές προσλήψεις και βιώματα.

Η προτεραιότητα στον προσδιορισμό του είδους των κοινωνικών σχέσεων φαίνεται ενδεικτικά σε μελέτες που διερευνούν το νεοελληνικό παρελθόν μέσα από τις διάφορες μορφές κοινωνικής διαμάχης και πολιτικής σύγκρουσης, όπως το φαινόμενο της κοινωνικής ληστείας, της σύγκρουσης/βεντέτας, των πελατειακών σχέσεων,¹⁷ αλλά και σε άλλες που ασχολούνται με τις μορφές μετάβασης από προκαπιταλιστικούς κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και με τους μετασχηματισμούς των τοπικών κοινοτήτων.¹⁸ Οι επιστημονικές συνεργασίες ανθρωπολόγων με ιστορικούς, δημογράφους και νομικούς επιστήμονες, επικεντρώνονται επίσης στο θέμα των

16. Παρόλο που ο δομικός μαρξισμός ως θεωρία απέριπτε την ιεράρχηση των επιπέδων (οικονομίας, κοινωνικών σχέσεων, ιδεολογίας) αναζητώντας τη σχέση δομικής αιτιότητας μεταξύ τους μέσα από τη διάκριση των λειτουργιών (βλ. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, τ. Ι και ΙΙ, Αθήνα, Gutenberg, 1988, 1992), στην πράξη πολλές φορές η προτεραιότητα που δινόταν στις συνθήκες του «πραγματικού» έναντι των αναπαραστάσεων ήταν γεγονός.

17. Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν...*, ό.π.

18. Ένα τέτοιο σεμινάριο για τη μετάβαση από τους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, υπό την διεύθυνση του M. Godelier, ενέπνευσε ανθρωπολόγους και ιστορικούς που εκπονούσαν διδακτορικές διατριβές στο τέλος της δεκαετίας του 1980 στο Παρίσι. Ενδεικτικά αναφέρομαι στη διατριβή μου: F. Tsibiridou, *Tradition et transition. Étude de la formation économique et sociale d'une communauté mixte de réfugiés (Thrace-Grèce)*, Thèse Nouveau régime, Παρίσι, EHESS, 1990. Βλ. επίσης τις μελέτες που εστιάζουν στη μακρά διάρκεια: Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον 1995· Σ. Δαμιανάκος, Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη...*, ό.π.· Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990.

μετασχηματισμών στο χώρο της συγγένειας και του εθιμικού δικαίου.¹⁹ Παρουσιάζονται προσεγγίσεις που ευνοούν μια ποσοτικά τεκμηριωμένη ιστορία της συγγένειας,²⁰ με έμφαση στην εικόνα του αναπτυξιακού κύκλου της οικιακής ομάδας, όπου σε μεγάλο βαθμό τα αναλυτικά εργαλεία των ερευνητών διακρίνονται σαφώς από τις νοητικές κατηγορίες των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων.²¹ Η ανάλυση όμως στη συνέχεια των γαμήλιων παροχών από μια εκδοχή μαρξιστικού φεμινισμού εστιάζεται τόσο στις οικονομικές λειτουργίες των θεσμών, όσο και στη θέση του γυναικείου φύλου.²² Ακολουθούν μελέτες για τη συγγένεια που επικεντρώνονται στο θέμα των νοστροπιών, των κανόνων εγκατάστασης και μεταβίβασης της περιουσίας, αναζητώντας τους τρόπους με τους οποίους όλα αυτά δομούν την κοινωνική ζωή τόσο στο παρελθόν, όσο και στο παρόν.²³

Προς το τέλος αυτής της περιόδου, εμφανίζονται οι πρώτες μελέτες για τις συμβολικές αναπαραστάσεις συλλογικών ταυτοτήτων, σε σχέση με τον ευρύτερο πολιτικό και οικονομικό σχηματισμό του έθνους/κράτους.²⁴ Παρατηρείται ένα παράδοξο που συνδέει την προηγούμενη με αυτήν την τάση: η έμφαση της εθνογραφίας στο τοπικό παράδειγμα την εμπόδιζε μέχρι τώρα σε ανοίγματα μακροκλίμακας γενικευτικού χαρακτήρα· όπου όμως επιχειρήθηκαν γενικεύσεις σε εθνικό ή πανελλαδικό επίπεδο παρατηρήθηκαν ομογενοποιήσεις νέου τύπου²⁵ εις βάρος των επί μέρους παραδειγμάτων και της διαφορετικότητας

19. J. Peristiany, en collaboration avec M.- E. Handman, *Le prix de l'alliance en Méditerranée...*, ό.π.· G. Ravis-Giordani (επιμ.) *Femmes et patrimoine...*, ό.π.

20. B. Panayotopoulos, «Dimension et composition de la famille péloponnésienne aux environs de 1700: quelques remarques», στο C. Piauxt (επιμ.), *Familles et biens en Grèce et à Chypre*, Παρίσι, L'Harmattan, 1985, σ. 29-44.

21. Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν...», ό.π., σ. 48.

22. Μ.- Ε. Αντμάν, *Βία και πονηριά: Άνδρες και γυναίκες σε ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1987 (1983).

23. Βλ. Peristianny, ό.π. και Piauxt, ό.π. Βλ. επίσης Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, ό.π.· Μ.- Ε. Αντμάν, ό.π.

24. M. Herzfeld, *Ours One More. Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, Όστιν, University of Texas Press, 1982. Η επινόηση της παράδοσης και η συμβολική κατασκευή της κοινότητας αποτελούν έννοιες κλειδιά για την κατανόηση της σύστασης των μοντέρνων φαντασιακών κοινοτήτων (εθνικών, εθνοτικών, πολιτισμικών, τοπικών κλπ.). Πρόκειται για εννοιολογικά εργαλεία που αναπτύσσονται σε θεωρητικά κείμενα που εκδίδονται στην Δ. Ευρώπη αυτήν την περίοδο από ιστορικούς και ανθρωπολόγους (E. Hobsbawm και T. Ranger, *The Invention of Tradition*, Καίμπριτζ, CUP, 1984· A. Cohen, *The Symbolic Construction of Community*, Λονδίνο, Tavistock, 1985· B. Anderson, *Imagined Communities. Reflexions on the Origin and Spread of Nationalism*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Verso, 1983, στα ελληνικά: *Φαντασιακές Κοινότητες*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997).

25. Αναφέρομαι στα χαρακτηριστικά του δίπολου «έλληνας/ρωμιός», που προωθεί στις

στην ελληνική κοινωνία. Η σιωπή γύρω από την ετερογένεια της ελληνικής κοινωνίας στην ιστοριογραφία του νεοελληνικού κράτους αρχίζει να σπάει όταν ερευνητές ασχολούνται με ζητήματα «προσφύγων του 1922»²⁶ ή περιόδους ταμπού, όπως η Κατοχή και ο Εμφύλιος.²⁷ Η συζήτηση για τη «διαφορετικότητα» στην ελληνική κοινωνία δεν εξαντλείται ωστόσο με τις παραπάνω έρευνες, αφού παρέμεναν ανοιχτά προς διερεύνηση ζητήματα εθνοτικής και θρησκευτικής διαφορετικότητας, διαφοροποιήσεων και διακρίσεων που επικρατούν σε ατομικό επίπεδο (ζητήματα σεξουαλικότητας π.χ.), ακόμη και αυτά τα ζητήματα της ταξικής διαφορετικότητας.

Το 1986 εκδίδεται μια εθνογραφία, η οποία κατά τη γνώμη μου αποτελεί ορόσημο για τη στροφή που πραγματοποιείται εφεξής στην ελληνική εθνογραφία, με τον αντίκτυπο που είχε σ' αυτήν, μέσα στο νέο ρεύμα της *Πολιτισμικής Κριτικής* που αρχίζει να αναπτύσσεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 στις ΗΠΑ.²⁸ Πρόκειται για την *Anthropology through the Looking-glass. Critical Ethnography at the Margin of Europe* (1986).²⁹ Εδώ ο ανθρωπολόγος Michael Herzfeld πραγματεύεται το θέμα της ελληνικής ταυτότητας, στο περιθώριο της Ευρώπης, προσεγγίζοντας κριτικά την αμφισημία των Ελλήνων απέναντι στους δυτικούς αλλά και την κρατική εξουσία. Αναζητώντας τις σημασίες που έχουν για την ελληνική ταυτότητα οι μηχανισμοί του κράτους και οι αναπαραστάσεις του έθνους, ο Herzfeld μεταφέρει την ελληνική εθνογραφία από το «τοπικό» στο «εθνικό» επίπεδο. Ως κριτική της εθνογραφίας (ως επιστήμης) και της Ελλάδας συγχρόνως, η μελέτη αυτή τοποθετεί την ελληνική εθνογραφία στο μέσον μιας σημαντικής θεωρητικής συζήτησης γύρω από ζητήματα ηγεμονίας και αναστοχασμού στις κοινωνικές επιστήμες. Με τον τρόπο αυτό πι-

μελέτες του ο M. Herzfeld (*Ours One More*, ό.π., και *Ανθρωπολογία μέσα στον καθρέπτη*, βλ. σημ. 29), στο οποίο δεν μπορούν να περιληφθούν εύκολα οι αποκλίσεις των μειονοτικών και περιθωριακών Ελλήνων. Βλ. επίσης την εθνογραφία για την Απείρανθο της Νάξου του C. Stewart (*Demons and the Devil. Moral imagination in modern Greek culture*, Princeton U.P. 1991), όπου ειδικά στο κεφάλαιο 5 επιχειρείται η γενίκευση της σχέσης του Έλληνα με το υπερφυσικό.

26. Την προβληματική της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας, μέσα από το παράδειγμα των προσφύγων, προσπάθησε να αναπτύξει στον κύκλο των μεταπτυχιακών της σεμιναρίων η Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα*, τ. II, Αθήνα, Πορεία, 1993.

27. Βλ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

28. G. Marcus και M. Fischer (επιμ.), *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental moment in the Human Sciences*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1986· J. Clifford και G. Marcus (επιμ.) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley, Λος Άντζελες, University of California Press, 1986.

29. M. Herzfeld, *Ανθρωπολογία μέσα στον καθρέπτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.

στεύω ότι η εθνογραφία αυτή σηματοδοτεί μετωπιακά την κριτική στον ελληνικό εθνικισμό και εθνοκεντρισμό που θα αρχίσει στην δεκαετία του 1990, ανεξάρτητα από τις επί μέρους αντιρρήσεις που μπορεί να έχει κανείς πάνω σε αυτό το εθνογραφικό κείμενο.³⁰

Εν τω μεταξύ στη διαμόρφωση αυτής της προβληματικής έχει συμβάλει ουσιαστικά ως διαμεσολαβητής η ανθρωπολογία των γυναικών και η προβληματική περί φύλων στην ελληνική εθνογραφία. Ίσως δεν είναι τυχαία η διαπίστωση ότι αυτή η ανθρωπολογία των γυναικών ανέδειξε τη σπουδαιότητα των διαμεσολαβητικών ρόλων που παίζουν οι γυναίκες στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα.

2. Ο διαμεσολαβητικός ρόλος των γυναικών και του φύλου στην ελληνική εθνογραφία

Η έρευνα για τις γυναίκες στην ελληνική εθνογραφία ανέδειξε το διαμεσολαβητικό ρόλο των γυναικών μεταξύ φύσης/πολιτισμού, δημόσιου/ιδιωτικού χώρου,³¹ συμβάλλοντας στην κριτική αναθεώρηση των οικουμενικών μοτίβων περί παγκοσμιοτητας της γυναικείας υποτέλειας και της ταύτισης των γυναικών με τη φύση και τον οικιακό χώρο.³²

Σαν συνέχεια της συζήτησης για τις γυναίκες έρχεται η έρευνα για τον ανδρισμό και την κατασκευή της ανδρικής ταυτότητας, παρόλο που η ανδρική «φύση» αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης από πολύ νωρίς στην ελληνική εθνογραφία του αγγλοσαξονικού μοντέλου της «τιμής και της ντροπής» από τη δεκαετία του 1950, εξαιτίας της ανδροκεντρικής ματιάς των παραδοσιακών σχολών ανθρωπολογίας.³³ Η ανδρική ταυτότητα αναλύεται τώρα μέσα από πρακτικές επιτέλεσης και λεκτικών ιδιωμάτων που σύμφωνα με την τοπική αντίληψη έχουν «σημασία»: ζωοκλοπή, χαρτοπαιξία, απαγωγή της νύφης, μαντινάδα, πανηγύρι, ποδόσφαιρο, καφενείο, μπαρ αποτελούν τους τόπους της ανταγωνιστικής αναμέτρησης των ανδρών για την κατασκευή του ανδρισμού.³⁴

30. Βλ. Φ. Τσιμπιρίδου, «Αυτογνωσίας αναγνώσματα» (βιβλιοκρισίες για τα βιβλία των M. Herzfeld και J. Cowan), *Σύγχρονα Θέματα* 73 (2000) 127-129· Ο. Λιντερμάγερ, «Η Ελλάδα και οι "Άλλοι": Δύση, Σλάβοι, Τούρκοι, με αφορμή το ανθρωπολογικό έργο του Michael Herzfeld», *Εθνολογία* 6-7 (1998-99) 359-439.

31. Βλ. μελέτες για τη θρησκεία, το γάμο κλπ. στο J. Dubish (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton U.P. 1986.

32. Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης, *Ταυτότητες και φύλο...*, ό.π., σ. 50, 61.

33. Βλ. περίπτωση John Campbell, *Honour, Family and Patronage*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1964· Ν. Μουζέλης, «Η νέα ανθρωπολογία», *Το Βήμα*, ό.π.

34. Η μελέτη του ανδρικού φύλου που γίνεται από άνδρες ανθρωπολόγους βαδίζει,

Στις μελέτες αυτές γίνεται φανερό ότι το κοινωνικό φύλο γίνεται ο τόπος θεώρησης του κοινωνικού τοπίου, από όπου αναδεικνύονται τόσο τα κυρίαρχα μοντέλα, όσο και οι συγκρούσεις, οι υπερβάσεις, οι ανατροπές και τα παράδοξα.

Η έμφυλη ταυτότητα στην Ελλάδα παρουσιάζεται να τελεί υπό διαπραγμάτευση. Οι «αμφισβητούμενες ταυτότητες»³⁵ για να αναδειχθούν έχουν ανάγκη από τα εννοιολογικά εργαλεία της «εμπειρίας», της «στρατηγικής» και της «φωνής».³⁶ Η ανάλυση συμβολικών κωδίκων, ιδιωματικών χαρακτηρισμών και καταστάσεων παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς³⁷ δεν αποτελεί περιπτώσιολογία, αντίθετα, όταν η οπτική μετατοπίζεται από το κέντρο στα όρια/περιθώρια, αναδεικνύονται οι τρόποι με τους οποίους οι ταυτότητες κατασκευάζονται και παίζονται στα σύνορα³⁸ της κοινότητας ή σε οριακές καταστάσεις.³⁹

Η μελέτη του φύλου στις αγροτικές και στη συνέχεια στις αστικές περιοχές άνοιξε το δρόμο για τη μελέτη και των άλλων αμφισβητούμενων και ρευστών «πολιτισμικών», όπως ονομάζονται τώρα πια, ταυτοτήτων.

στην αρχή, στη λογική της συμπληρωματικότητας των προσεγγίσεων «ανθρωπολογία των γυναικών από γυναίκες» / «ανθρωπολογία των ανδρών από άνδρες», για να περάσει στη συνέχεια στην «ανθρωπολογία των φύλων» ανεξαρτήτως φύλου, με προβάδισμα ωστόσο των γυναικών. Βλ. ενδεικτικά, Ε. Παπαταξιάρχης «Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.) *Ταυτότητες και φύλο...*, ό.π., 209-250· S. Zinovieff, «Έλληνες άντρες και ξένες γυναίκες. Το “καμάκι” σε μια επαρχιακή πόλη», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.) *Ταυτότητες και φύλο...*, ό.π., σ. 251-276· M. Herzfeld, *The poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton U.P. 1985· K. Yannakopoulos, *Jeux du desir, jeux du pouvoir: Corps, émotions et identité sexuelle des hommes au Pirée et à Athènes*, Thèse Nouveau regime, Παρίσι, EHESS, 1995.

35. P. Loizos, E. Papataxiarchis (επιμ.) *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton U.P. 1991.

36. J. Cowan, *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη Βόρεια Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.

37. M. Xanthakou, *Idiots de village. Conversations ethnopsychiatriques en Peloponnèse*, Τουλούζη, Presse Universitaire du Mirail, 1989.

38. Για την ιδέα της κατασκευής ταυτοτήτων στα σύνορα βλ. το κλασικό κείμενο του Frederick Barth, στο F. Barth (επιμ.) *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Λονδίνο, Geo. Allen & Unwin, 1969. Για μια περαιτέρω ανάπτυξη αυτής της ιδέας στις έμφυλες ταυτότητες και σε άλλες πολιτισμικές κατηγορίες βλ. Ρ. Καυταντζόγλου, Μ. Πετρονώτη, *Όρια και Περιθώρια. Εντάσεις και Αποκλεισμοί*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2000.

39. E. Papataxiarchis, «A Contest with Money: Gambling and the Politics of Disinterested Sociality in Aegean Greece», στο S. Day, E. Papataxiarchis και M. Stewart (επιμ.), *Lilies of the Field. Marginal People who Live for the Moment*, Κολοράντο, Westview Press, 1999· D. Gefou-Madianou (επιμ.), *Alcohol, Gender and Culture*, Λονδίνο, Routledge, 1992.

3. Από τις κοινωνικές σχέσεις στις πολιτισμικές κατασκευές ταυτότητας, στις σημασίες και τους λόγους μη ηγεμονικών κατηγοριών πληθυσμού

Το πέρασμα στην εποχή των νέων «πολιτισμικών ταυτοτήτων» μετά το 1990 φαίνεται να έγινε πρωτίστως για λόγους πολιτικούς. Στα πλαίσια της παρούσας φάσης της πολιτικής οικονομίας σε παγκόσμιο επίπεδο με την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων, έχουμε πολιτικές παρεμβάσεις των φιλελεύθερων δημοκρατιών της Β. Αμερικής και της Δ. Ευρώπης στα εθνικά κράτη της Ανατολικής και ΝΑ Ευρώπης, πιέσεις για αναγνώριση της εσωτερικής τους ποικιλοτήτας με την εφαρμογή πολιτικών ταυτότητας⁴⁰ (εθνοτικής, εθνικής, έμφυλης), «πολυπολιτισμικότητας»,⁴¹ ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κλπ. Στις νέες χώρες καπιταλιστικής αγοράς τίθενται ζητήματα εκπροσώπησης και αναγνώρισης των μειονοτικών ομάδων, ενώ για τους ίδιους λόγους πραγματοποιούνται πολεμικές παρεμβάσεις στα Βαλκάνια (Βοσνία, Κόσοβο). Στα πλαίσια της αποκατάστασης της δημοκρατίας προωθούνται λογικές νεοφιλελεύθερου τύπου, όπως η «κοινωνία πολιτών», η οποία έρχεται να αντικαταστήσει την έννοια της «πολιτικής κοινωνίας». ⁴² Στην Ελλάδα, εξαιτίας του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία και της ανασφάλειας που συνοδεύει την επαναχάραξη συνόρων σε γειτονικά κράτη, καθώς και εξαιτίας της μαζικής εισροής μεταναστών από τις χώρες των Βαλκανίων, παρατηρούνται εξάρσεις εθνικισμών και ξενοφοβίας.

Μέσα σε ένα τέτοιο πολιτικό κλίμα διαμορφώνεται και το ανάλογο νέο θεματολογικό και θεωρητικό πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών. Συμβολική ανθρωπολογία, δομικός μαρξισμός, φεμινιστική θεωρία, πολιτισμικές σπουδές, μεταδομισμός και θεωρία της πρακτικής συμβάλλουν με τον τρόπο τους στο κλίμα αμφισβήτησης και κριτικής της έννοιας του Πολιτισμού, όπως και στη δημιουργία της θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής ή κονστρουκτιβισμού. Ο αναστοχασμός του ερευνητή στο πεδίο και το κείμενο υποδεικνύεται ως η βασική πρακτική κριτικής στάσης.⁴³ Η έκδοση του βιβλίου του Herzfeld, στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως,⁴⁴ βρίσκεται στο κέντρο αυτού του προβλη-

40. Για το θέμα των πολιτικών ταυτότητας και της Ανθρωπολογίας των πολιτικών βλ. στο συλλογικό τόμο J. Vincent (επιμ.), *The Anthropology of Politics. A Reader in Ethnography, Theory and Critique*, Οξφόρδη, Blackwell, 2002.

41. Για μια κριτική θέση στο θέμα της «πολυπολιτισμικότητας» και της νέας τάξης πραγμάτων, E. Todd, *Μετά την αυτοκρατορία*, Αθήνα, Κριτική, 2003 (2002). Για μια εισαγωγή στην έννοια της ταυτότητας στην ανθρωπολογία βλ. Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία*, ό.π.

42. J. Vincent (επιμ.), «Introduction», *The Anthropology of Politics...*, ό.π., σ. 18.

43. Η κριτική εθνογραφία καθιερώνεται κυρίως μέσα από το ρεύμα της *Πολιτισμικής Κριτικής* με την αναστοχαστική στάση του ανθρωπολόγου επί του πεδίου, αλλά και επί του κειμένου του, δηλ. της εθνογραφίας.

44. M. Herzfeld, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, ό.π.

ματισμού, ανοίγοντας το κεφάλαιο της κριτικής στον ελληνικό εθνοκεντρισμό και εθνικισμό· παράλληλα ή καλύτερα σε πείσμα του πολιτικού κλίματος ενθαρρύνονται οι έρευνες για τις μειονότητες (εθνοτικές, εθνικές, πολιτισμικές, γλωσσικές),⁴⁵ τους μετανάστες,⁴⁶ τις ρευστές κατηγορίες πληθυσμών στην παραμεθόριο περιοχή,⁴⁷ τους «παλινοστούντες» και τους πρόσφυγες,⁴⁸ τις διαπολιτισμικές σχέσεις⁴⁹ κλπ.

Οι έρευνες αυτές γίνονται σαφώς με όρους συνέχειας της προβληματικής που είχε ξεκινήσει για την επινόηση και τη χρήση της παράδοσης και τις συμβολικές κατασκευές των κοινοτήτων.⁵⁰ Το σημείο ρήξης, κατά τη γνώμη μου, εντοπίζεται πρώτα από όλα στην επιλογή του πεδίου των ερευνητών. Υπάρχουν παλιά και νέα ζητήματα ταμπού για τον ελληνικό εθνικισμό, όπως οι πληθυσμοί της Μακεδονίας και της Θράκης, που ορισμένες φορές θέτουν τους ερευνητές στο μάτι του κυκλώνα.⁵¹

45. Γ. Αγγελόπουλος, «“Ζώντας ανάμεσα”: Ταυτότητα και πολιτική μιας χωρισμένης κοινότητας», *Εθνολογία* 2 (1993) 111-127· L. Danforth, *Η Μακεδονική διαμάχη. Ο εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1999· F. Tsiibiridou, *Les Pomak dans la Thrace grecque. Discours ethnique et pratiques socioculturelles*, Παρίσι, L'Harmattan, 2000· Β. Νιτσιάκος, Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός όγκος της βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Αθήνα, Πλέθρον, 2000· Α. Καρακασίδου, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη (1879-1990)*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 2001 (1997).

46. Μ. Πετρονάκη, *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα, Unesco/EKKE, 1998.

47. Φ. Τσιμπιρίδου, «Η εθνικιστική ιδεολογία στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Έμφυλοι ρόλοι και σεξουαλικότητα μέσα από το λόγο των πολιτιστικών φορέων μιας ακριτικής πόλης», *Δίη* 8 (1995/96) 153-179· L. Myrivili, «The liquid Border: What national borders do to anthropological perspectives», ανακοίνωση στο συνέδριο της American Anthropological Association, στο panel: *Mirrors, Myths and Metaphors; Ethnographing Greece*, Washington 2001· P. Vereni, «Os Ellin Makedonas: Autobiography, memory and national identity in Western Greek Macedonia», στο J. Cowan (επιμ.), *Macedonia. The politics of Identity and Difference*, Λονδίνο, Pluto Press, 2000· Α. Χοτζίδης, «Άρθρωση και δομή του μειονοτικού λόγου: Το παράδειγμα των Μογλενών και της Ζόρα», στο Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997· Α. Εμπειρίκος, Γ. Μαυρομάτης, «Εθνοτική ταυτότητα και παραδοσιακή μουσική στους Μουσουλιμάνους της Ελληνικής Θράκης», *Εθνολογία* 6-7 (1998-99) 309-343.

48. Ε. Βουτυρά, «Η κατεύθυνση της ιστορίας: Προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη και κοινωνική αλλαγή στο μετα-σοβιετικό χώρο», στο Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη Μνήμη της Α. Κυριακίδου-Νέστορος*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001, σ. 166-182.

49. Βλ. αφιέρωμα στα *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997), «Εμείς και οι “άλλοι”: Η διαχείριση της εθνοπολιτισμικής διαφορετικότητας».

50. Βλ. σχετικές ανακοινώσεις στα πρακτικά του συνεδρίου στη μνήμη της Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός*, ό.π.

51. Αναφέρομαι στο κλασικό πια παράδειγμα των πιέσεων που υπέστη κατά την περίοδο της έξαρσης του «ζητήματος της Μακεδονίας» η ανθρωπολόγος Αναστασία Καρακα-

Μια σημαντική τομή αφορά στην κριτική στάση των ερευνητών τόσο στο πεδίο όσο και στο κείμενό τους. Η ελληνική ανθρωπολογία έχει κατά καιρούς κατηγορηθεί για ελληνοκεντρικότητα.⁵² Η μεγαλύτερη δικαίωση της («αναγκαστικής») έως ένα βαθμό⁵³ ενασχόλησης των ελλήνων ανθρωπολόγων με ελληνικά θέματα, έρχεται από τη στιγμή που οι ερευνητές καλούνται να πάρουν κριτική θέση πάνω σε καυτά ζητήματα εθνοκεντρισμού και ρατσισμού της ελληνικής κοινωνίας. Τώρα αναδεικνύεται πρωταρχικής σημασίας η πρόκληση προς τον εαυτό και τους άλλους, τώρα που έχει αποδειχθεί πόσο η περίπλοκη σχέση του ιθαγενούς ανθρωπολόγου με το πεδίο βοηθά στην κατανόηση σημασιών, βιωμάτων, εμπειριών για ημέτερους και άλλους.⁵⁴ Η στροφή των ανθρωπολόγων σε τέτοια θέματα δικαιώνει την αναγκαστική μέχρι τώρα «επιλογή» τους για έρευνα αποκλειστικά στον ελληνικό χώρο. Η πρόκληση, ωστόσο, γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, αν ακολουθώντας τη ρευστότητα των συνόρων με τους «μακρινούς μας γείτονες»,⁵⁵ την εμπλοκή του τοπικού με το ευρωπαϊκό και το παγκόσμιο, την κινητικότητα των πληθυσμών, των αγαθών, της πληροφορίας, περάσουμε στην αναζήτηση νέων ειδών συνύπαρξης των «τοπικών» με τις άλλες ταυτότητες.⁵⁶ Σε ένα βαθμό αυτό έχει ήδη αρχίσει με τη θεματολογία της ελληνικής εθνογραφίας που ασχολείται με το ζήτημα του τουρισμού, τη δια-

σίδου, εξαιτίας κυρίως του θέματος της διατριβής της και όχι τόσο του τρόπου διαπραγμάτευσής του.

52. V. Lambropoulos, «Modern Greek Studies in the Age of Ethnography», *Journal of Modern Greek Studies* 15/2 (2001) 197-208.

53. Η έλλειψη ερευνητικών ιδρυμάτων στη χώρα μας που θα βοηθούσαν στη χρηματοδότηση επιτόπιων αποστολών σε άλλες χώρες οφείλεται σαφώς στην έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος από τα κρατικά ή μη Ιδρύματα για τις χώρες του « τρίτου κόσμου», εξαιτίας του μη αποικιοκρατικού παρελθόντος μας, αλλά και εξαιτίας της χαμηλής οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Από την άλλη μεριά, η μη πρόβλεψη χρηματοδότησης της ανθρωπολογίας για ερευνητικές αποστολές στο εξωτερικό σαφώς σχετίζεται με τον ελληνοκεντρικό χαρακτήρα της ελληνικής εκπαίδευσης και κοινωνίας. Ως πανεπιστημιακοί δάσκαλοι έχουμε και εμείς το μερίδιο της ευθύνης μας για την ολιγωρία που επιδεικνύουμε προκειμένου να εξασφαλισθεί η χορηγία τέτοιων ερευνητικών αποστολών κυρίως από τα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα.

54. Δ. Γκέφου-Μαδιανού, «Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία, Σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998, σ. 365-435.

55. Τίτλος σειράς διαλέξεων/επιστημονικών συναντήσεων που πραγματοποιεί το Τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, από το 1998.

56. Το θέμα αυτό εξετάσθηκε στη συνάντηση: «Mirrors, Myths and Metaphors; Ethnographing Greece», που οργανώθηκε από τις Α. Καρακασίδου και Φ. Τσιμπιρίδου, στην ετήσια συνάντηση του American Anthropological Association, Washington, 2 Δεκεμβρίου 2001. Κείμενα της συνάντησης βρίσκονται υπό δημοσίευση σε ειδικό αφιέρωμα του *Journal of Modern Greek Studies*.

πραγματεύση της παράδοσης και της πολιτιστικής κληρονομιάς, τον υλικό πολιτισμό, τον καταναλωτισμό, αλλά και την ασθένεια και το σώμα,⁵⁷ ενώ επιχειρούνται αυτοαναφορικές και πειραματικές/βιωματικές εθνογραφικές έρευνες που χρησιμοποιούν πολλαπλά φίλτρα θεώρησης μέσω της αλληγορίας.⁵⁸

Κριτική και αναστοχαστική στάση απέναντι στις πολιτικές του «πολιτισμού» για τον αξατομικισμό του κοινωνικού τοπίου⁵⁹

Είναι σίγουρο ότι οι νέες κριτικές περί «πολιτισμού» έχουν προσφέρει διεξόδους στους κοινωνικούς επιστήμονες για να κατανοήσουν νοστροπίες και βιώματα απλών ανθρώπων, εμπειρίες καθημερινότητας που άφηναν αδιάφορη την επίσημη εκδοχή της ιστορίας και της ανθρωπολογίας, των δομών και των μετασχηματισμών, ανοίγοντας δρόμους για τη μελέτη του τυχαίου, του συμβάντος, του ονείρου, του συναισθήματος κλπ.⁶⁰ Με τον τρόπο αυτό μειώνονται επί-

57. Αναφέρομαι ενδεικτικά στις έρευνες της Βασιλικής Μουτάφη για τη μετανάστευση καθώς και στις διατριβές των: Ελευθερίας Δέλτσου για τη χρήση της παράδοσης, Βασιλικής Γιακουμάκη για τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα πολιτιστικά δρώμενα για την κουζίνα, Αθηνάς Αθανασίου για τις βιοπολιτικές γύρω από το δημογραφικό ζήτημα, την αναπαραγωγή κλπ. Βλ. επίσης Ε. Παπαγαρουφάλη, *Λώρα ζωής μετά θάνατον. Πολιτισμικές εμπειρίες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2002.

58. Ν. Σερεμετάκη, *Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα άκρα. Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 1994· Ν. Panourgia, *Fragments of Death, Fables of Identity. An Athenian Anthropography*, University of Winsconcin Press, 1996· Π. Κάβουρας, «Το παρελθόν του παρόντος. Από την εθνογραφία και την επιτέλεση της μουσικής στην επιτέλεση της μουσικής εθνογραφίας», *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λογογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2003, σ. 307-359.

59. Τα όσα ειπώθηκαν μέχρι στιγμής αποτελούν σαφώς αντανάκλαση των θέσεων και απόψεων που διαμόρφωσα στη διάρκεια των σπουδών και στην πορεία μου ως ανθρωπολόγου, αλλά και των συνολικότερων γνώσεών μου πάνω στο θέμα που επιχειρώ να διαπραγματευθώ. Στο παρόν κείμενο αναφέρομαι ενδεικτικά στις μελέτες που έχουν πέσει στην αντίληψή μου, καθώς και σε μέρος —και όχι στο σύνολο— των διατριβών που έχουν εκπονηθεί και δεν έχουν δημοσιευθεί. Θέλω έτσι να τονίσω την αποσπασματική εικόνα που απεκρόμισα από το τοπίο, παρόλο που στόχος μου ήταν η όσο το δυνατόν συστηματική θεώρηση. Με τον τρόπο αυτό προτάσσω σαφώς τον υποκειμενικό και αποσπασματικό —αντί του αντικειμενικού/συνολικού— χαρακτήρα της θεώρησής μου. Η αναστοχαστική στη συνέχεια στάση απέναντι στη συνείδηση του «πολιτικού» χαρακτήρα κάθε θέσης θεωρώ ότι είναι αυτή που μπορεί να διασφαλίσει την κάθε υποκειμενική/αποσπασματική θεώρηση από ακραίες αυθαίρετες υπερβάσεις.

60. Για την μετα-κριτική μιας εθνογραφίας βλ. F. Tsibiridou, «Reconsider an ethnography through the *Cultural Critique* framework», στο G. Marcus, N. Panourgia (επιμ.), *Interpretive Anthropology: The Hermoupolis Seminars*, Princeton University Press και KNE/EIE (υπό έκδοση).

σης και οι εξουσιαστικοί/ηγεμονικοί λόγοι της επιστημονικής προσέγγισης, πέφτουν οι μάσκες της «αντικειμενικότητας» και ακούγονται οι φωνές των υποκειμένων, συνομιλητών του εθνογράφου. Μετά και τη στροφή της Ανθρωπολογίας προς την Ιστορία, που είχε προηγηθεί όλων αυτών, σήμερα ανθρωπολόγοι και ιστορικοί χρησιμοποιούν από κοινού τα νέα εννοιολογικά εργαλεία, ενώ ασχολούνται πολλές φορές με τα ίδια θέματα (έμφυλες ταυτότητες, εθνοτισμός, εθνικισμός, μετανάστευση, κλπ.).

Ένα κύριο ερώτημα, κατά τη γνώμη μου, για τη χρήση και κατάχρηση των νέων εννοιολογικών εργαλείων «πολιτισμικού περιεχομένου», είναι αν μια νέα κριτική προσέγγιση του πολιτισμού που επικεντρώνεται μόνο στις σημασίες, στις φωνές/κείμενα,⁶¹ στις αναπαραστάσεις και τις εμπειρίες των δρώντων υποκειμένων,⁶² είναι ικανή από μόνη της να αναδείξει και την ιστορικότητα των κοινωνικών σχέσεων.

Είναι κοινός τόπος, όμως, ότι η όποια προσέγγιση του «πολιτισμού», ακόμα και η πλέον κριτική, παρουσιάζει βαθύτατα σημεία αδυναμίας ως προς την συγκάλυψη των κοινωνικών ανισοτήτων, ενώ ωθεί σε ουσιολογικές αντιμετωπίσεις του διαφορετικού «άλλου».⁶³ Για να αποφευχθεί το πρώτο, θα πρέπει ο ερευνητής να επικεντρώσει την προσοχή του στις πρακτικές των δρώντων

61. Σύμφωνα με την «αποδοχή της ιστοριογραφίας που υποστηρίζει ότι τα υποκείμενα κατασκευάζουν το παρελθόν τους στα μέτρα του παρόντος...» (Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν...», *ό.π.*, σ. 33), οι αναπαραστάσεις των πληροφορητών έχουν σημασία κυρίως για την κατανόηση του παρόντος, αφού για το παρελθόν μόνο η αντιπαραβολή διαφορετικών εκδοχών θα μπορούσε να παραγάγει νόημα. Σε ποιο βαθμό, ωστόσο, αντιπροσωπεύονται ισότιμα αυτές οι φωνές; Η «ισότιμη» εκδοχή παράθεσης φωνών αναπαριστά τις ανισότητες του κοινωνικού τοπίου; Αν ναι, πώς αποφεύγεται η αναπαραγωγή των ηγεμονιών του κοινωνικού τοπίου στο επιστημονικό κείμενο; Είναι μερικά βασικά ερωτήματα που η εκδοχή αυτής της Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας οφείλει, κατά τη γνώμη μου, να αντιμετωπίσει με σοβαρότητα. Για παραδείγματα Πολιτισμικής Ιστορίας γύρω από το εθνοτικό φαινόμενο βλ. το αφιέρωμα *Γράμμα/Gramma* 6 (1998), «Άνθρωποι και τόποι: εκδοχές του εθνισμού». Για το ζήτημα βλ. επίσης Ρ. Μπενβενίστε, «Ιστορία και Ανθρωπολογία», *Σύγχρονα Θέματα* 56 (1995) 44-48.

62. «Το ιστορικό κείμενο είναι για τον πολιτισμικό ιστορικό ό,τι οι μορφές τυποποιημένης δράσης (π.χ. τελετουργίες) είναι για τον συμβολικό ανθρωπολόγο: ένα παράθυρο στην εμπειρία του δρώντος υποκειμένου. Το γραπτό κείμενο και ο κόσμος που περιγράφει μεθοδολογικά εξισώνονται και γίνεται έτσι δυνατή η μετάθεση του ιστοριογραφικού αντικειμένου από το κείμενο στον πολιτισμό» (Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν...», *ό.π.*, σ. 31).

63. A. Kuper, *Culture. The Anthropologist account*, Καίμπριτζ, Harvard U.P., 1999· S. Wright, «The politicization of "culture"», *Anthropology Today* 14/1 (1998) 7-15· E. Wolf, «Perilous Ideas. Race, Culture, People», *Current Anthropology* 35/1 (1994) 1-7· Α. Μπακαλάκη, «Εκδοχές της έννοιας του Πολιτισμού στην Ανθρωπολογία», *Σύγχρονα Θέματα* 62 (1997) 55-68.

υποκειμένων οι οποίες αναδεικνύουν το είδος των κοινωνικών σχέσεων ανισότητας και εξουσίας σε ένα εκτεταμένο επίπεδο, στο χώρο και το χρόνο (αυτό σημαίνει αντίστοιχα/παράλληλα, για ιστορικούς και ανθρωπολόγους, επίπονη δουλειά στο πεδίο ή/και στα αρχεία ενδεχομένως). Μπορεί έτσι να επιτευχθεί μια σύζευξη των πολιτισμικών σημασιών με την ιστορικότητα των κοινωνικών σχέσεων. Για να αποφευχθεί το δεύτερο, δηλαδή οι ουσιοκρατικές θεωρήσεις του «άλλου», θα πρέπει ο ερευνητής, αν δεν απορρίψει εξ ολοκλήρου την χρήση του όρου «πολιτισμός»,⁶⁴ να είναι αναστοχαστικός, όχι μόνο ως προς τη στάση του απέναντι στους συνομιλητές του στο πεδίο και στο κείμενο, αλλά και ως προς τα επί μέρους αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιεί στις περιγραφές και τις ταξινομήσεις του. «Πολιτισμός», «ετερότητα», όπως και «εθνοτισμός», «φύλο» κλπ. πρέπει να προβληματοποιούνται, επειδή δεν είναι μετρήσιμα πράγματα, αλλά εννοιολογικά εργαλεία των οποίων το περιεχόμενο πρέπει να επαναπροσδιορίζεται κατά περίπτωση μέσα από τις ιθαγενείς κατηγορίες/αντιλήψεις και τη συνομιλία αυτών με τις έννοιες της επιστήμης —όπως διαμορφώθηκε από την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού— και της παρούσας κάθε φορά φάσης της πολιτικής οικονομίας. Η κριτική για την ηγεμονία της δυτικής σκέψης δεν θα πρέπει να σταματά στο κατώφλι της μεταποικιακής περιόδου, αλλά να αφορά εξίσου τις τωρινές πολιτικές και επιστημολογικές τάσεις. Νεοαποικιοκρατία, δυτική ηγεμονία και αντιτρομοκρατικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης, επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα το επιστημονικό έργο.⁶⁵ Με την προτεραιότητα που δίνεται για παράδειγμα στον «εαυτό» και το «υποκείμενο», το ζήτημα της ταυτότητας γίνεται αντιληπτό είτε ως αποτέλεσμα στενών διαπροσωπικών σχέσεων καθημερινότητας και κυριολεξίας/ορθολογισμού,⁶⁶ είτε ως «ουσία» για τους μακρινούς «άλλους», μέσα

64. Βλ. L. Abu-Lughod, «Writing Against Culture», στο R. G. Fox (επιμ.), *Recapturing Anthropology. Working in the Present*, Santa Fe, School of American Research Press, 1991, σ. 137-162.

65. Χαρακτηριστική είναι η κριτική που ασκήθηκε παλαιότερα: «...οι ανθρωπολόγοι υποβάλλονται όλο και περισσότερο σε απαγορεύσεις, ανήθικους πειρασμούς και πολιτικούς ελέγχους από την κυβέρνηση των Η.Π.Α. και τις υπηρεσίες που υπάγονται σε αυτήν, όπως η αναφορά Beals (1967) γύρω από ζητήματα ανθρωπολογικής έρευνας και ηθικής έδειξε» (K. Gough, «New proposals for Anthropologists», στο J. Vincent (επιμ.), *The Anthropology of Politics...*, ό.π., σ. 113).

66. Έτσι, για την κατανόηση σύγχρονων φαινομένων, όπως αυτό της μετανάστευσης και των συλλογικών ταυτοτήτων (εθνοτική, εθνική, θρησκευτική, πολιτισμική κλπ.), η χρήση των εννοιολογικών εργαλείων του «εαυτού», του «υποκειμένου» και του «λόγου» μοιάζει να αδυνατεί από μόνη της να αναδείξει την πολλαπλότητα των κοινωνικών σχέσεων μέσα από τις οποίες οι πληροφορητές σε διαφορετικές κοινωνίες, με διαφορετικές προσλήψεις για το χώρο, το χρόνο, τη σχέση του ατομικού με το συλλογικό κλπ. κατασκευάζουν τις ταυτότητές τους σε συγχρονικό ή/και διαχρονικό επίπεδο.

από τα κλασικά για τη Δύση στερεότυπα της θρησκείας και της Ανατολής.⁶⁷ Πολλές φορές στις εκτός Δύσης κοινωνίες στη θέση των «λόγων» με ρηματική εκφορά υπάρχουν μόνο «σιωπές», το είδος των οποίων καλείται να αποκωδικοποιήσει ο ερευνητής σε βάθος χρόνου και χώρου. Κυρίως όμως σε όλη τη γη, εκτός της περιοχής του Νέου Κόσμου, το κοινωνικό τοπίο με τη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων είναι αυτό που προδιαγράφει, επιβάλλει την κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων σε βαθμό καθοριστικό, και σε ένα βάθος χρόνου μακράς διάρκειας. Η προτεραιότητα του κοινωνικού πολλές φορές συνθλίβει την ατομική επιλογή, ενώ έχει ήδη αποδειχθεί, τουλάχιστον στη Γηραιά Ήπειρο, ότι ήταν η μαζικότητα των κοινωνικών αγώνων που οδήγησε στις ανατροπές και τις επαναστάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες.⁶⁸ Για τους λόγους αυτούς, η μελέτη των αναπαράστασεων και η προσέγγιση με αφετηρία το άτομο φαίνεται να είναι ανεπαρκείς. Πρέπει να αναζητηθούν πρώτα οι κοινωνικές σχέσεις και οι κοινωνικές συμβάσεις μέσα από τις οποίες λειτουργούν υπό το βάρος «εξουσιών»⁶⁹ τα άτομα, ενώ στη συνέχεια να αναδειχθούν οι πολιτικές, οι επιλογές και τα βιώματα των ατόμων

67. Η ελληνική εθνογραφία, για παράδειγμα, έχει ήδη δείξει —βλ. σε όλες τις μελέτες που αναφέρονται στο παρόν κείμενο— πως τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους μέσα από κοινωνικές συμβάσεις της οικογένειας, της οικιακότητας, των έμφυλων τυποποιημένων ρόλων, της εντοπιότητας κλπ., έρχονται σε συγκρούσεις με αυτές πολλές φορές, αλλά σε μεγάλο βαθμό, ακόμη και σήμερα, τα δρώντα υποκείμενα σπανίως αποτελούν ατομικές περιπτώσεις του μοντέρνου παραδείγματος, όπως αυτό συμβαίνει σε χώρες της Δύσης.

68. Η κριτική του Talal Asad για την έννοια της «παράδοσης» στους Αγγλοσάξονες είναι πολύ διαφωτιστική για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο αυτοί προσλαμβάνουν το «ατομικό»: «Ο 18ος αιώνας στην Ευρώπη σηματοδοτεί την ανάπτυξη μιας αστικής κοινωνικής και ηθικής τάξης, η οποία βασίζεται στην αρχή της ατομικής, ιδιωτικής παρουσίας (Hill 1969· Porter 1982). Ειδικά στην Αγγλία, αυτό σήμαινε την *de facto* υπονόμευση των ταξικών προνομίων, μέσα από τη συστηματοποίηση του νόμου που δημιουργούσε το προηγούμενο. Η ρητορική της επαναστατικής Γαλλίας με την επίθεση προς τα κληρονομημένα προνόμια και τις προκαταλήψεις στο όνομα ενός παγκόσμιου ορθολογισμού και μιας δικαιοσύνης υπήρξε πραγματική απειλή για τη συντηρητική Αγγλία. Με αυτόν τον τρόπο ο μεγάλος εκπρόσωπος της αγγλικής προνομιάς τάξης Edmund Burke εννοολόγησε τον ιδεολογικό κίνδυνο που αντιμετώπιζε αυτή η τάξη και θεωρητικοποίησε την αντεπίθεσή του. Αυτό που ισχυροποιούσε τη δικαιοσύνη και τη συμπαγή κοινωνική ζωή ήταν η “παράδοση”, η οποία αφοσιωμένη με ευλάβεια στη συνεκτική κοινότητα και στις προκαταλήψεις του παρελθόντος, ήταν πράγματι αντίθετη στην ανευθυνότητα του ελεύθερου Λόγου και τη διάσπαση της ριζικής αλλαγής» [δική μου μετάφραση] (T. Asad, «From the History of Colonial Anthropology to the Anthropology of Western Hegemony», στο J. Vincent (επιμ.), *The Anthropology of Politics...*, ό.π., σ. 135).

69. E. Wolf, «Facing power. Old Insights, New Questions», *American Anthropologist* 92 (1990) 586-596· M. Godelier, «Logiques sociales de la production et du pouvoir», *Séminaire à l'EHES*, 1997-98.

που με τη σειρά τους συμβάλλουν δυναμικά στη διαμόρφωση, καθιέρωση ή ανατροπή των δομών και των στρατηγικών.

Η ελληνική εθνογραφία τείνει να δείξει ότι οι δύο στάσεις μπορούν να λειτουργούν είτε συμπληρωματικά, σε συλλογικές εκδόσεις για συγκεκριμένα ζητήματα (π.χ. εκδόσεις για την Μακεδονία),⁷⁰ είτε συνδυαστικά μέσα στην ίδια εθνογραφία.⁷¹

Εκτός από επιστημολογικό, όμως, το θέμα από ένα σημείο και μετά είναι ιδεολογικό ή, για να χρησιμοποιήσω την τρέχουσα ορολογία, ηθικό: η κριτική στα μεγάλα αφηγήματα, ο νεοφιλελευθερισμός, η προβολή του απόλυτου ατομικισμού, αλλά και η μεταμοντέρνα κριτική περί ηγεμονίας στη χρήση των εννοιών και η επιμονή στο επί μέρους παράδειγμα, εκφράζουν το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής μας. Πιστεύω ότι ως επιστήμονες χρειαζόμαστε αναλυτικές έννοιες για να επικοινωνούμε μεταξύ μας, ιδίως διεπιστημονικά, και από αυτήν την άποψη η επιμονή και μόνο στη χρήση ιθαγενών αναλυτικών κατηγοριών, όπως προτείνει ένα είδος μεταμοντέρνας ανθρωπολογίας,⁷² υπονομεύει τα επιστημονικά συμπεράσματα, ωθώντας τα στη σφαίρα της περιπτώσιολογίας. Συγχρόνως η μη κριτική στάση απέναντι στα αναλυτικά εργαλεία, τα θέματα και τις ιδεολογίες «της μόδας» από τη μια μεριά, και από την άλλη η έμφαση στο άτομο και τις επιλογές του, έτσι όπως τα θέλει βασικά η φιλοσοφία της έννοιας του «πολιτισμού», ακυρώνει το αρχικό κριτικό επιχείρημα, παράγοντας ιστορικά και εθνογραφικά κείμενα «νεοουσιακρατίας» και ακραίου σχετικισμού, τα οποία συνάδουν με το κλίμα του απόλυτου εξατομικισμού του κοινωνικού τοπίου στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Η στάση του ερευνητή ως κοινωνικού επιστήμονα μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα ορίζεται με όρους ηθικής, όχι ιδεολογίας ή πολιτικής θέσης. Ενδεικτικό του κλίματος και η αλλαγή στη χρήση της ορολογίας, όπου από την «πολιτική αν-

70. J. Cowan (επιμ.), *Macedonia. The politics of Identity and Difference*, ό.π.: Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, Γ. Αγγελόπουλος, *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

71. Βλ. ενδεικτικά Α. Καρακασίδου, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη...*, ό.π.: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια...*, ό.π.: F. Tsibiridou, *Les Pomak dans la Thrace grecque...*, ό.π.

72. Δεν συμφωνώ με τη συνολική καταδίκη της μεταμοντέρνας ανθρωπολογίας στην οποία εντελώς ανιστόρητα περιλαμβάνονται και περίοδοι των αρχών του 20ού αιώνα (όπως η περίπτωση του Φρανζ Μπράς), ενώ σκόπιμα ενδεχομένως αποσιωπάται η πλέον ενδιαφέρουσα πλευρά της που είναι η αναστοχαστική στάση του ερευνητή στο πεδίο και το κείμενο (βλ. τη συμβολή του ρεύματος της *Πολιτισμικής Κριτικής* που αναπτύσσεται στη δεκαετία του 1980 στον αμερικανικό ακαδημαϊκό χώρο). Για μια τέτοια προσέγγιση που αλλοιώνει συλλήβδην την πορεία και το ύφος της Ανθρωπολογίας βλ. το κείμενο της Ε. Ντάτση, «Μεταμοντέρνα Ανθρωπολογία. Πρωτοπορία ή οπισθοδρόμηση;», *Ο Πολίτης* 110 (2003) 32-46.

θρωπολογία» περάσαμε στην «ανθρωπολογία του πολιτικού ή των πολιτικών». ⁷³ Αυτού του είδους η ηθική ⁷⁴ βεβαίως σε μεγάλο βαθμό ορίζεται με όρους συνέπειας ή μη του επιστήμονα ως προς το πρόγραμμα που έχει προαναγγείλει ότι θα ακολουθήσει, καθιστώντας αρκετά ελαστικά και ασαφή, σαφώς δε προσωπικά τα όρια των κριτηρίων και των στόχων του. ⁷⁵ Η άποψή μου είναι ότι κάθε εθνογραφία είναι «πολιτική», όσο «α-πολιτική» και να προσπαθήσει να είναι: η μη πολιτική θέση είναι μια ακραία πολιτική θέση. Πέρα όμως από την όποια πολιτική άποψη της εθνογραφίας, ο ανθρωπολόγος, ασκώντας κριτική στις κυρίαρχες πολιτικές πρακτικές και όντας αναστοχαστικός ως προς τις πρακτικές που ακολουθεί ο ίδιος στο έργο του —τα ίδια ισχύουν για όλους τους κοινωνικούς επιστήμονες—, θέτει δικλίδες ασφαλείας προς εαυτόν και «άλλους», ακόμη και σήμερα, όπου μαζί με τα μεγάλα αφηγήματα έχει εκλείψει και η κοινωνική κριτική ⁷⁶ που προερχόταν από τις μεγάλες, όπως λέγεται, «ουτοπίες».

73. M. Abélès, H.- P. Jedy, *Anthropologie du politique*, Παρίσι, Armand Colin, 1997.

74. Η ηθική ως σχέση με τον εαυτό κατά το αρχαιοελληνικό πρότυπο προτείνεται και από τον Μ. Φουκώ, *Εξουσία, γνώση, ηθική*, Αθήνα, Ύψιλον, 1987 (1984). Ωστόσο, όπως ο ίδιος επισημαίνει, επειδή εκείνη την εποχή είναι διαφορετικές από τις σύγχρονές μας οι συμβάσεις που ορίζουν τη σχέση με τον εαυτό, θα πρέπει σήμερα ο επιστήμονας να επαναπροσδιορίζει συνεχώς τη σχέση συμβάσεων/εαυτού.

75. Για τη διαμόρφωση αυτής της εικόνας που αφορά κυρίως την Αμερικάνικη Ανθρωπολογία βοήθησε η παραμονή μου στο Τμήμα Ανθρωπολογίας του Harvard κατά το χειμερινό εξάμηνο του 2000. Ευχαριστώ για τις πολύ γόνιμες συζητήσεις, εντός και εκτός μεταπτυχιακών σεμιναρίων, τους καθηγητές Michael Herzfeld, Steve Caton και Byron Good, αλλά και τους μεταπτυχιακούς τότε φοιτητές Βασιλική Γιακουμάκη, Αθηνά Αθανασίου και Αδελαΐδα Παπάζογλου. Ορισμένες απόψεις του θέματος θίγουν οι θέσεις της *Πολιτισμικής Κριτικής* (βλ. παραπάνω). Στον ευρωπαϊκό ακαδημαϊκό χώρο τα κριτήρια φαίνεται να παραμένουν ακόμη αρκετά αυστηρά στα πλαίσια της επιμονής στην καρτεσιανή επιστημονική παράδοση.

76. Βλ. Π. Κονδύλης, «Ο μαρξισμός, ο κομμουνισμός και η ιστορία του 20ού αιώνα», *Ιστορικά* 11/20 (1994) 3-18.